

บทความวิชาการ

การบริหารหนี้สินในสังคม: มุมมองของพระพุทธศาสนา

Debt Management in Society: The Buddhism Point of View

นายศักดิ์ เมฆจำเริญ

Mr. Pakdee Makejumroen

พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Doctor of Philosophy (Buddhist Studies), Mahachulalongkornrajavidyalaya University

pakdee.m@gmail.com

Received: September 1, 2021 Revised: October 6, 2021

Accepted: October 6, 2021

บทคัดย่อ

การบริหารจัดการหนี้สินเป็นการขยายอำนาจซื้อของผู้ซื้อ และขยายฐานลูกค้าของผู้ขาย ทำให้เกิดการพัฒนารวมและเติบโตทางเศรษฐกิจ แต่ผลกระทบที่ตามมาคืออาจจะทำให้เกิดปัญหาหนี้สินในระดับบุคคลและครัวเรือน พระพุทธศาสนานั้นมิได้ปฏิเสธการเป็นหนี้สินอย่างสิ้นเชิง แนวความคิดของพระพุทธศาสนาที่กล่าวไว้ว่า “การเป็นหนี้เป็นทุกข์ในโลก” คือ หนี้สินที่เกิดขึ้นจากบริบทของการกู้ยืมเงิน โดยผ่านตัวบุคคล มิได้ผ่านระบบสถาบันการเงิน โดยพระพุทธศาสนาให้หลัก “ประโยชน์ในปัจจุบัน” คือ รู้จักหา รู้จักรักษา รู้จักคบคน รู้จักเป็นอยู่อย่างเหมาะสม เพื่อป้องกันไม่ให้เกิดหนี้สิน ซึ่ง “รู้จักหา” เป็นการป้องกันทางด้านรายได้ ด้วยการ “เพิ่มรายได้” ไปพร้อม ๆ กับ “รู้จักรักษา” เพื่อ “รักษารายได้” ไม่ให้สูญหาย ส่วนการป้องกันทางด้านรายจ่าย ใช้หลัก “รู้จักคบคน” และ “รู้จักเป็นอยู่อย่างเหมาะสม” และหลักของการงดเว้นจากเหตุที่ทำให้เสื่อมทรัพย์ 4 ประการ

คำสำคัญ: การบริหารจัดการหนี้สิน สังคม พระพุทธศาสนาเถรวาท

Abstract

Increasing the buying power of consumers and expand the customer base for seller are the usefulness of debt, but at the same time it also causes the side effect of debt issue at the individual and household level. Theravada Buddhism doesn't totally reject the concept of debt. The concept "Debt is the cause of suffering in human life" is only means "Informal debt" that arrange between people outside of banking system. Buddhism provide concept of *Diṭṭhadhammikattha-saṃvattnika-dhamma* (Virtues leading to present welfare) to avoid debt, from income side, we can use *Uṭṭhānasampadā* (Achievement of diligence) to increase income and *Ārakkhasampadā* (Achievement of protection) to prevent loss of income. From expense side, we can use *Kanlyāṇamittataā* (Associate with good people), *Samajīvitā* (Living economically) and *Apāyamukha* (Causes of ruin).

Keyword: Debt Management, Society, Theravada Buddhism

บทนำ

การให้สินเชื่อในรูปแบบต่างๆ เช่น การให้เครดิตเป็นวงเงินในบัตรเครดิต การให้สินเชื่อเพื่อซื้อทรัพย์สินที่มีมูลค่าสูงๆ โดยใช้ทรัพย์สิน เช่น บ้าน รถ เป็นสิ่งค้ำประกัน กลายเป็นสิ่งที่จำเป็นที่แทบจะขาดไม่ได้สำหรับชีวิตของบุคคลในปัจจุบัน กล่าวคือ การบริหารจัดการหนี้สิน เป็นสิ่งที่เกือบจะไม่สามารถจะหลีกเลี่ยงได้ ดังจะเห็นได้จากผลสำรวจของศูนย์พยากรณ์เศรษฐกิจและธุรกิจ มหาวิทยาลัยหอการค้าไทย เมื่อปลายปี 2562 พบว่าคนไทยมีหนี้สินครัวเรือน เฉลี่ยที่ 340,053 บาทต่อครัวเรือน ซึ่งเป็นอัตราที่สูงที่สุดในประวัติศาสตร์ และเป็นอัตราที่เพิ่มขึ้นจากปีก่อนหน้านั้นถึง 7.4% แบ่งเป็นหนี้สินในระบบ 59.2% และหนี้สินนอกระบบ 40.8% การผ่อนชำระต่อเดือนครัวเรือนมีการชำระหนี้ในระบบเฉลี่ยเดือนละ 16,960 บาท การชำระหนี้สินนอกระบบเฉลี่ยเดือนละ 5,222 บาท โดยแบ่งสาเหตุการเกิดหนี้ตามกลุ่มอาชีพไว้ ดังนี้ **กลุ่มอาชีพรับราชการ** หนี้สินอันดับหนึ่งของกลุ่มข้าราชการ เป็นหนี้บ้าน อันดับสอง หนี้รถ และอันดับสาม หนี้บัตรเครดิต **กลุ่มอาชีพพนักงานเอกชน** หนี้สินอันดับหนึ่งของกลุ่มนี้ คือ หนี้รถ

อันดับสอง หนี้บัตรเครดิต และอันดับสาม คือ หนี้บ้าน **กลุ่มอาชีพรับจ้างรายวัน** หนี้สินอันดับหนึ่ง คือ หนี้สินเพื่อการใช้จ่ายทั่วไป อันดับสอง คือ หนี้รถ และอันดับสาม เป็นหนี้ที่เกิดจากการยืมหนี้ใหม่มาใช้หนี้เก่า **กลุ่มอาชีพเกษตรกร** หนี้สินอันดับหนึ่งคือ หนี้จากการทำเกษตรกรรม อันดับสอง ลงทุนธุรกิจ และอันดับสาม คือการใช้จ่ายทั่วไป **กลุ่มเจ้าของกิจการ** หนี้สินอันดับหนึ่ง มาจากการลงทุนในกิจการ อันดับสอง รถ และอันดับสาม บ้าน จึงอาจจะกล่าวได้ว่าการให้สินเชื่อและการบริหารจัดการหนี้สินนี้เอง มีส่วนสำคัญที่ทำให้เกิดการพัฒนาและการขยายตัวทางเศรษฐกิจของสังคมเป็นอย่างมาก (ขวัญชนก วุฒิกุล, <https://businesstoday.co /personal-finance/06/01/2020/หนี้ครัวเรือนไทย-อาชีพ/>)

แต่เมื่อมองในมุมมองของของพระพุทธศาสนา โดยพิจารณาจากคำกล่าวที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ที่ว่า “การเป็นหนี้เป็นทุกข์ในโลก” ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย ฉักกนิบาต (พระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2539, เล่มที่ 22 ข้อ 45 หน้า 507) แล้ว ทำให้ดูเหมือนว่าพระพุทธศาสนาปฏิเสธหนี้สิน ซึ่งแทบจะเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ในสภาพสังคมในปัจจุบัน จึงเป็นคำถามที่น่าสนใจว่า จริงๆแล้วพระพุทธศาสนาปฏิเสธหนี้สินอย่างสิ้นเชิงหรือไม่ หนี้สินที่พระพุทธศาสนากล่าวถึงว่าเป็นความทุกข์ในโลกนั้น คือ หนี้สินที่มีลักษณะเช่นไร พระพุทธศาสนามีทัศนะต่อหนี้สินอย่างไร และพระพุทธศาสนาให้หลักการบริหารจัดการหนี้สินไว้อย่างไร

ในบทความนี้ผู้เขียนจะได้นำเสนอและตีความ การบริหารจัดการหนี้สิน โดยอาศัยคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา และเอกสารหลักฐานต่างๆ เพื่อค้นหาทัศนะ ท่าที ตลอดจนหลักการของพระพุทธศาสนา เถรวาทที่มีต่อการบริหารจัดการหนี้สินเพื่อจะได้เป็นแนวทางในการบริหารจัดการด้านการเงินส่วนบุคคลของแต่ละบุคคลให้เหมาะสมต่อไป

ความหมายและความสำคัญของหนี้สิน

Kapoor, Dlabay and Hughes ได้ให้ความหมายของการกู้ยืมหรือเครดิตไว้ว่า คือ ” การจัดการเพื่อให้ได้รับเงินสด สินค้า หรือบริการในปัจจุบันและจ่ายคืนในอนาคต ส่วนเครดิตสำหรับผู้บริโภค คือ การใช้เครดิตนั้นเพื่อสนองความต้องการส่วนบุคคล หรือครอบครัว ” (Kapoor, J. R., Dlabay, L. R. and Hughes, R. J., 2004, p.164)

รัชนิกร วงศ์จันทร์ ได้ให้ความหมายของหนี้สินไว้ว่า “หนี้สิน คือ ภาระผูกพันที่ผู้กู้ หรือผู้รับเครดิตต้องชำระทั้งเงินต้นและดอกเบี้ยให้กับผู้ให้กู้หรือผู้ให้เครดิตในเวลาที่ตกลงกันไว้” (รัชนิกร วงศ์จันทร์, 2555, หน้า 172)

เมื่อแบ่งหนี้สินออกเป็นประเภทตามเป้าหมายของการกู้เงินแล้วเราสามารถแบ่งหนี้สินออกได้เป็น 2 ประเภท (พลิชฐ์ โชติวัฒนกุล, 2557, หน้า 14 - 15) คือ

1) **หนี้สินที่ดี** ซึ่งเป็นหนี้สินที่ก่อแล้วมีโอกาสทำให้เกิดรายได้ขึ้นได้ ได้แก่ 1.หนี้สินสร้างอนาคต เช่น การกู้เงินเพื่อการศึกษา เป็นหนี้ที่เพิ่มโอกาสความก้าวหน้าในการทำงานและอาจทำให้มีรายได้เพิ่มขึ้นได้ในอนาคต 2.หนี้สินเพื่อความมั่นคงระยะยาว เช่นเงินกู้เพื่อซื้อที่อยู่อาศัย เนื่องจากไม่ต้องไปเสียค่าเช่า

เมื่อผ่อนหมดจะกลายเป็นทรัพย์สิน และมีโอกาสที่จะมีมูลค่าเพิ่มขึ้นเมื่อเวลาผ่านไป 3.หนี้สินเพื่อการประกอบอาชีพ เช่น เงินกู้เพื่อซื้อรถ หรือเครื่องจักรเพื่อประกอบอาชีพทำให้มีโอกาสสร้างรายได้ เป็นต้น

2) **หนี้สินที่พึงระวัง** ได้แก่ หนี้สินที่เกิดจากการกู้เงินมาเพื่อการบริโภคเพื่อสร้างความสะดวกสบายอย่างขาดความมีเหตุผลเป็นหนี้สินที่ไม่ก่อให้เกิดรายได้ แต่กลับทำให้เป็นภาระทางการเงิน และมีความเสี่ยงต่อความมั่นคงทางการเงิน เช่นหนี้สินที่กู้ยืมมาเพื่อการท่องเที่ยวเพื่อซื้อสิ่งของที่ฟุ่มเฟือย

ดังนั้นการกู้ยืมเมื่อมองในมุมมองทางเศรษฐกิจแล้ว เป็นสิ่งที่มีประโยชน์ต่อระบบเศรษฐกิจโดยรวม ทั้งแก่ผู้ซื้อ (ผู้กู้ยืม) ผู้ขายสินค้าและบริการ และ ผู้ให้กู้ยืม กล่าวคือ การกู้ยืม ทำให้สามารถขยายอำนาจการซื้อของผู้กู้ยืมได้ ทำให้ผู้ซื้อสามารถซื้อสินค้าหรือบริการได้ในปัจจุบันได้โดยทันที โดยที่ผู้ซื้อไม่ต้องรอรายได้หรือเงินออมที่ต้องใช้เวลาในการสะสม ทำให้ผู้ขายมีโอกาสขายสินค้าโดยสามารถขยายฐานลูกค้าไปถึงผู้ที่มีรายได้หรือเงินออมไม่เพียงพอในการซื้อ แต่การกู้ยืมก็มีผลเสียเช่นกัน ถ้าผู้บริโภคใช้อย่างไม่ถูกต้องและไม่มีวินัยในการใช้เงิน เช่นใช้บัตรเครดิตเพื่อการซื้อสินค้าฟุ่มเฟือยและไม่จำเป็น ใช้จ่ายมากเกินไป และยอมเป็นหนี้สินบัตรเครดิตซึ่งมีอัตราดอกเบี้ยที่สูงมาก โดยคาดหวังว่าจะมีรายได้เพิ่มขึ้นในอนาคตเพื่อนำมาจ่ายหนี้สินบัตรเครดิต

ความสัมพันธ์ของหนี้สินกับการหารายได้และการใช้จ่าย

หนี้สิน มีความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกับรายได้และรายจ่าย กล่าวคือ หนี้สิน จะเกิดขึ้นเมื่อ รายได้หักด้วยรายจ่ายแล้วไม่มีเงินคงเหลือหรือเงินคงเหลือติดลบ ทำให้มีรายได้ไม่พอรายจ่าย หรือมีรายจ่ายเกินรายได้ ทำให้มีเงินไม่เพียงพอต่อการใช้จ่าย จึงเป็นเหตุทำให้ต้องไปกู้ยืมเงินมาใช้จ่าย เกิดเป็นหนี้สินขึ้นมา และทำให้เกิดมีรายจ่ายเพิ่มขึ้นมาอีกหนึ่งรายการคือ รายจ่ายที่เป็นดอกเบี้ยเงินกู้ ในทางตรงข้ามถ้ารายจ่ายน้อยกว่ารายได้ หรือ รายได้มากกว่ารายจ่ายแล้ว ก็จะทำให้เกิดเงินส่วนเกิน ที่สามารถนำไปเป็นเงินเพื่อการออม เพื่อใช้การลงทุนต่อไปได้

ดังนั้นวิธีที่จะหลีกเลี่ยงการเป็นหนี้สินคือ เพิ่มรายได้ หรือ ลดรายจ่าย หรือ ทั้งเพิ่มรายได้และลดรายจ่ายไปพร้อม ๆ กัน

ลักษณะสังคมและเศรษฐกิจในสมัยพุทธกาล

ก่อนที่จะลงไปวิเคราะห์เรื่องหนี้สินในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท เพื่อให้การพิเคราะห์ทัศนะของพระพุทธศาสนาที่มีต่อการบริหารจัดการหนี้สินของสังคม เป็นไปด้วยมุมมองที่ครบถ้วนยิ่งขึ้น ในส่วนนี้จะได้นำเสนอลักษณะสังคมและเศรษฐกิจในสมัยพุทธกาลเพื่อให้เข้าใจบริบททางสังคมและเศรษฐกิจในสมัยพุทธกาลก่อนดังนี้

สังคมอินเดียในสมัยพุทธกาล เป็นสังคมที่ปกครองโดยกษัตริย์ การประกอบอาชีพของประชาชนมีทั้งการประกอบอาชีพรับราชการ และประกอบธุรกิจส่วนตัว ได้แก่ อาชีพกสิกรรม อาชีพการค้าขาย อาชีพการเลี้ยงสัตว์ อาชีพรับจ้างแรงงาน อาชีพช่างต่างๆ เช่น ช่างทำหม้อ ช่างทำทอง ช่างตัดผม และนอกจากนี้ยังเป็นสังคมที่มีการใช้แรงงานทาส และยังเป็นสังคมที่มีการกู้ยืมเงินกันอีกด้วย

การกู้ยืมเงินในสังคมอินเดียในสมัยนั้น อัตราดอกเบี้ยจะไม่คงที่ โดยอัตราดอกเบี้ยจะมีการแปรผันไปตามปัจจัยต่าง ๆ หลายประการอันได้แก่ การมีหรือไม่มีการค้าประกัน วรรณะของผู้กู้ เป็นต้น โดยอัตราดอกเบี้ยที่ถูกต้องตามกฎหมายในขณะนั้น คืออยู่ที่ 15% ต่อปี ในกรณีที่เป็นการค้ากู้ยืมที่มีการค้าประกัน ส่วนในกรณีที่ไม่มีการค้าประกันอัตราดอกเบี้ยอาจจะเพิ่มสูงขึ้นไปถึง 60% ต่อปี โดยสิ่งที่สามารถนำมาค้าประกันอาจจะเป็นสิ่งของ เช่น แหวนทอง หรือ ใช้บุคคลค้าประกัน นอกจากนั้นอัตราดอกเบี้ยนี้ ยังสามารถแปรเปลี่ยนไปตามวรรณะของผู้ขอกู้เงิน โดยผู้ที่อยู่วรรณะต่ำจะถูกคิดอัตราดอกเบี้ยที่สูงกว่าวรรณะสูง การไม่จ่ายหนี้สินสำหรับยอดเงินกู้ตั้งแต่ 1.5 กหาปณะ (*Kārshāpāṇa*) ไปจนถึง 100 กหาปณะ เป็นความผิดอาญา อาจจะต้องขึ้นตอช้อจาคูก โดยเฉพาะในกรณีของผู้ที่มีฐานะยากจน (S.A.Q Husaini, 1962, p.134)

เมื่อเจ้าหนี้ให้ลูกหนี้กู้ยืมเงินไปแล้ว แต่ลูกหนี้ไม่ยอมจ่ายหนี้สิน เจ้าหนี้จะมีวิธีการบังคับให้ลูกหนี้จ่ายหนี้สิน ด้วยการที่เจ้าหนี้ปิดล้อมบ้านของลูกหนี้ แล้วเจ้าหนี้จะเริ่มต้อนอาหารไปจนกว่าลูกหนี้จะยอมจ่ายหนี้ หรือ จนกว่าเจ้าหนี้จะอดอาหารจนหิวโหยและเสียชีวิตไปในที่สุด ซึ่งโดยปกติแล้วลูกหนี้จะยอมชำระหนี้สินให้แก่เจ้าหนี้ เนื่องจากเกรงว่าถ้าเจ้าหนี้อดอาหารจนตายแล้วจะกลายเป็นวิญญาณมาทำร้ายผู้ที่เป็นลูกหนี้ จึงต้องป้องกันมิให้เจ้าหนี้ตาย ซึ่งอาจจะกลายเป็นวิญญาณ กลายเป็นผี แล้วย้อนกลับมาทำร้ายลูกหนี้ ซึ่งวิธีการทางไสยศาสตร์นี้ เป็นเหมือนแรงกดดันเพิ่มเติมขึ้นไปให้แก่ลูกหนี้ นอกเหนือจากแรงกดดันและการคุกคามทางกายภาพของเจ้าหนี้ที่มีต่อลูกหนี้ (S.A.Q Husaini, 1962, p. 135.)

นอกจากนี้แล้วถ้าลูกหนี้ไม่มีความสามารถในการจ่ายดอกเบี้ย หรือ จ่ายเงินต้นคืนให้แก่เจ้าหนี้ ลูกหนี้มักจะถูกลดสถานะให้กลายเป็นทาสของเจ้าหนี้ เพื่อเป็นการทดแทนหนี้สินที่ค้างชำระ เช่นใน เถรีคาถาที่พระอสิทาสีเถรี ได้กล่าวถึงชาติหนึ่งของนางว่า ได้เกิดเป็นเด็กหญิงในตระกูลช่างทำเกวียน ยากจน เชื้อใจ มีแต่เจ้าหนี้มารุมทวงหนี้ และถูกขูดไปจากเรือนของตน เนื่องจากบิดามีหนี้สินติดค้างและไม่สามารถชำระหนี้สินได้ คัมภีร์ขุททกนิกาย เถรีคาถา (พระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2539, เล่มที่ 26 ข้อ 446 หน้า 627)

หนี้สินในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

ในพระไตรปิฎกได้มีการกล่าวถึงเรื่องหนี้สินไว้ในหลายที่ดังต่อไปนี้

ความทุกข์จากการเป็นหนี้สิน ในอินสุตฺตซึ่งว่าด้วยความเป็นหนี้ คัมภีร์อังคุตตรนิกาย ฉกกนิบาต (พระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2539, เล่มที่ 22 ข้อ 45 หน้า 507-508) ได้ชี้ให้เห็นว่าการกู้ยืม เป็นกระบวนการที่ทำให้เกิดความทุกข์ขึ้นได้ทั้งกระบวนการ โดยความเป็นทุกข์นั้นเริ่มจากความยากจน เมื่อยากจนจึงทำให้ไม่มีทรัพย์สินพอใช้สอย จึงทำให้มีความจำเป็นจะต้องไปกู้หนี้สิน ซึ่งทำให้เกิดความทุกข์ขึ้นจากการที่ต้องเป็นหนี้สิน เมื่อมีหนี้สินแล้วก็ต้องจ่ายดอกเบี้ยให้แก่เจ้าหนี้จึงเกิดเป็นความทุกข์ที่เกิดจากการที่ต้องจ่ายดอกเบี้ย หากไม่สามารถจ่ายดอกเบี้ยหรือเงินต้นได้ ก็จะถูกเจ้าหนี้ตามทวงหนี้สิน ทำให้เกิดทุกข์ที่เกิดขึ้นจากการที่ต้องถูกเจ้าหนี้ทวงถามหนี้สิน และทุกข์ที่เกิดจากการถูกเจ้าหนี้ติดตามเก็บหนี้ และหากไม่สามารถชำระหนี้สินให้แก่เจ้าหนี้ได้ ก็อาจจะต้องถูกขัง ถูกจองจำ เกิดเป็นทุกข์ที่เกิดจากการที่ต้องถูกจองจำเมื่อไม่สามารถชำระหนี้สินให้แก่เจ้าหนี้ได้อีก กล่าวโดยสรุปคือ การเป็น

หนี้สิน ทำให้เกิดความทุกข์คือ 1) ทุกข์จากการกู้หนี้สิน 2) ทุกข์จากการต้องใช้ดอกเบี้ย 3) ทุกข์จากการถูกตามทวงหนี้สิน 4) ทุกข์จากการถูกติดตามหนี้สิน และ 5) ทุกข์จากการถูกจองจำ

ความสุขประการหนึ่งของคฤหัสถ์เกิดจากไม่มีหนี้สิน ในอานันยสูตรซึ่งว่าด้วยสุขเกิดจากความไม่เป็นหนี้สิน พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสกบ่อนาถบดินทิกคหบดี ไว้ว่าความไม่มีหนี้สินเป็นสุขอย่างหนึ่งของผู้ครองเรือน ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย จตุกนิบาต (พระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2539, เล่มที่ 21 ข้อ 62 หน้า 105-106)

ความไม่มีหนี้สินเป็นเหตุให้เกิดความเบิกบานใจ ความสุขใจ ดังที่ได้ตรัสกล่าว สามัญญผลสูตร กับพระเจ้าอชาตศัตรู ณ สวนมะม่วงของหมอชีวก ในกรุงราชคฤห์ ไว้ โดยทรงเปรียบเทียบนิเวศน์ 5 ที่ยังละไม่ได้ไว้กับ ความเป็นหนี้สิน ความมีโรคภัย การถูกจองจำในเรือนจำ ความเป็นทาส และ การต้องเดินทางไกลกันดาร ส่วนนิเวศน์ 5 ที่สามารถละได้แล้วเปรียบเสมือนความไม่มีหนี้สิน ความไม่มีโรค การพ้นโทษจากเรือนจำ ความเป็นไทแก่ตัวเอง และภูมิสถานอันสงบร่มเย็น คัมภีร์ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค (พระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2539, เล่มที่ 9 ข้อ 223 หน้า 75)

อาชีพการให้กู้ยืมเป็นสัมมาอาชีพสำหรับผู้ครองเรือน ดังปรากฏในการสนทนาระหว่างพระราชาและนายพรานใน โธณมคชาดก ว่าการประกอบอาชีพกสิกรรม การประกอบอาชีพพาณิชย์กรรม การให้ผู้อื่นกู้ยืมหนี้สิน (คือการเป็นเจ้าของหนี้) เป็นการประกอบสัมมาอาชีพ ส่วนการประกอบอาชีพเป็นพรานไม่ใช่สัมมาอาชีพ ในคัมภีร์ขุททกนิกาย วิสดีนินาถชาดก (พระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2539, เล่มที่ 27 ข้อ 129 หน้า 132-493)

การหาแหล่งเงินกู้ได้คือคุณสมบัติของพ่อค้าประการหนึ่ง คุณสมบัติของพ่อค้าที่ดี 3 ประการคือ ต้องมี 1. จักขุมา คือ มีวิสัยทัศน์ มีสายตาวไกล เป็นคนมองการณ์ไกล 2. วิจฺจโร เป็นนักบริหาร นักการจัดการที่ดีและต้องมีความเชี่ยวชาญในอาชีพการงานที่ทำ 3. นิสสยสัมปันโน ต้องมีคนรู้จักเกื้อกูลอุปถัมภ์ยินดีให้การสนับสนุนเรื่องเงินทุน เนื่องจากเป็นผู้มีเครดิตดี ยืมเงินไปแล้วสามารถหามาใช้คืนตามเวลาได้ ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต (พระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2539, เล่มที่ 20 ข้อ 20 หน้า 163-164) ซึ่งแสดงให้เห็นว่า นักธุรกิจหรือพ่อค้าที่ดี ที่จะร่ำรวยและมีโภคทรัพย์มากได้นั้น ในมุมมองของพระพุทธศาสนานั้นมองว่า นอกจากจะเป็นผู้ที่ 1. มีวิสัยทัศน์ 2. เป็นผู้ที่มีความเชี่ยวชาญในการประกอบอาชีพแล้ว ยังต้อง 3. เป็นผู้ที่มีเครดิตที่ดีอีกด้วย กล่าวคือ เป็นที่รู้จัก เป็นที่น่าเชื่อถือ เชื่อในความสามารถ เชื่อในฝีมือ และ เชื่อในความซื่อสัตย์ ต่อผู้อื่น ซึ่งจะสามารถที่จะพึ่งพาเพื่อเป็นแหล่งเงินให้กู้ยืมเงินเพื่อนำไปประกอบกิจการ หรือ ขยายกิจการได้ ซึ่งสามารถแสดงถึงท่าทีของพระพุทธศาสนาได้เป็นอย่างดีว่า มิได้ปฏิเสธหนี้สินโดยสิ้นเชิง โดยเฉพาะอย่างยิ่งหนี้สินเพื่อนำมาใช้เป็นทุนในการประกอบกิจการ

แต่หนี้สินเป็นสิ่งต้องห้ามสำหรับภิกษุ โดยปรากฏในพระวินัยว่าทรงห้ามผู้เป็นหนี้สินบรรพชา ดังปรากฏใน อธิณายกัตถ์ว่าด้วยลูกหนี้บรรพชา ดังนี้ พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย คนมีหนี้ไม่พึงให้บรรพชา รูปใด ให้บรรพชา ต้องอาบัติทุกกฏ” พระวินัยปิฎก คัมภีร์มหาวรรค (พระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2539, เล่มที่ 4 ข้อ 96 หน้า 150)

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าพระพุทธศาสนามีได้ปฏิเสธเรื่องการกู้ยืมเงินโดยสิ้นเชิง เช่นการกู้ยืมเพื่อมาลงทุนประกอบกิจการ ประกอบอาชีพ แต่มีท่าทีที่สนับสนุนไม่ให้มีหนี้สิน โดยชี้ให้เห็นว่า ผู้ไม่มีหนี้สินเป็นผู้มีความสุขใจเบิกบานใจมากกว่าผู้ที่มีหนี้สินค้างอยู่ และนอกจากนั้น เมื่อกู้หนี้สินมาแล้วก็มีหน้าที่ที่จะต้องใช้หนี้สินที่มีอยู่ให้หมดอีกด้วย

การบริหารจัดการหนี้สินในสังคมตามมุมมองของพระพุทธศาสนาเถรวาท

เมื่อพิจารณาจากหลักฐานในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นนั้น จะเห็นได้ว่า ในมุมมองของพระพุทธศาสนานั้นมิได้ปฏิเสธหนี้สินอย่างสิ้นเชิง โดยเฉพาะหนี้สินที่เกิดจากการนำมาใช้ลงทุนในการประกอบอาชีพการงานต่างๆ เพื่อลงทุนให้เกิดรายได้ เกิดกำไร ในขณะที่เดียวกันยังมีมุมมองที่เป็นบวกต่อผู้ให้กู้ยืมและผู้กู้ยืม ว่าการให้กู้ยืมนั้นเป็นการประกอบสัมมาอาชีพอย่างหนึ่งสำหรับผู้ครองเรือน และคุณสมบัติที่ดีของพ่อค้าประการหนึ่งคือ การที่สามารถหาแหล่งเงินกู้ได้ แต่ในขณะเดียวกันพระพุทธศาสนาก็เตือนให้ตระหนักถึงสิ่งที่จะตามมาจากหนี้สิน นั่นคือ ความทุกข์ ซึ่งการที่พระพุทธศาสนา มองว่าหนี้สิน ทำให้เกิดทุกข์นี้ เป็นการมองโลกตามความเป็นจริง มองโลกอย่างที่ยั่งยืนอยู่ เพราะการมีหนี้สินทำให้มีภาระจะต้องหาเงินมาเพื่อจ่ายดอกเบี้ย เพื่อจ่ายเงินต้น ถ้าไม่สามารถจ่ายดอกเบี้ยได้ ก็จะเกิดทุกข์จากการทวงหนี้สิน การติดตามหนี้สิน และ อาจจะต้องถูกจองจำในที่สุด ซึ่งทุกข์ที่เกิดจากหนี้สินนี้ทางพระพุทธศาสนา มองว่า เป็นทุกข์ของผู้ที่ยังต้องครองเรือนอยู่ ดังนั้นจึงเป็นการไม่เหมาะสม ไม่ควรที่จะให้ผู้มีหนี้สินเข้ามาบวชในพระพุทธศาสนา

ซึ่งหลักฐานจากในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทนี้ค่อนข้างสอดคล้องกับข้อสังเกตของนักวิชาการที่ได้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า ศาสนาพุทธมักจะมีทัศนคติที่เปิดกว้างต่อการเป็นหนี้สิน และเป็นศาสนาหนึ่งในศาสนาที่ยิ่งใหญ่ของโลกเพียงไม่กี่ศาสนาที่ได้มีการวิพากษ์วิจารณ์อย่างรุนแรงต่อการให้กู้ยืมเงินโดยคิดดอกเบี้ยสูงมาก ซึ่งเมื่อมองถึงบริบทของสังคมในช่วงเวลานั้นจะทำให้เข้าใจได้เป็นอย่างดีว่า มันเป็นเรื่องที่สมเหตุสมผลเป็นอย่างยิ่งสำหรับการเคลื่อนไหวของศาสนาที่ปฏิเสธต่อความรุนแรง ปฏิเสธลัทธิทหาร แต่ไม่มีทางที่จะปฏิเสธเรื่องการค้าขาย (David Graeber, 2011, p. 235)

นอกจากนี้เมื่อมองลึกลงไปถึงสภาพทางเศรษฐกิจและสังคมในสมัยพุทธกาลแล้ว ในสมัยนั้นเริ่มต้นที่จะมีระบบธนาคารเพื่อให้บริการการกู้ยืมเงินบ้างแล้ว (MD. Aquique, 1974, pp. 160-161) แต่อาจจะไม่เป็นที่นิยมมากนัก โดยจะสามารถสันนิษฐานได้จากวิธีการเก็บสะสมทรัพย์ของอนาถบิณฑิกเศรษฐี ด้วยการฝังดินไว้ใกล้ฝั่่งแม่น้ำ (จำนวนถึง 18 โกฏิ) และอนาถบิณฑิกเศรษฐีเองก็มีการให้กู้ยืมเงินแก่พ่อค้า (อีกเป็นจำนวนถึง 18 โกฏิ) (ในอรรถกถาธรรมบท ภาค 1 ข้อที่ 16 หน้า 19) โดยมีการกล่าวถึงใบประกัน (Bond) ที่เรียกว่า ปณณะ ซึ่งเป็นหลักฐานแสดงถึงหนี้สินที่พวกพ่อค้ากู้ยืมเงินไปจากอนาถบิณฑิกเศรษฐี นอกจากนั้น ยังมีการกล่าวถึง “อณปณณะ” ซึ่งมีปรากฏอยู่ในชาดกเรื่องหนึ่งที่เล่าว่า บุตรเศรษฐีคนหนึ่งต้องล้มละลาย ได้เชิญให้เจ้าหนี้ทั้งหลายให้นำอณปณณณ์ มาพิสูจน์ทำความเข้าใจ แต่บุตรเศรษฐีได้หนีไปกระโจนน้ำตายต่อหน้าเจ้าหนี้เสียก่อนที่จะมีการพูดคุยตกลงกัน ซึ่งลักษณะการกู้ยืมเงินในสมัยนั้นจะอยู่ในลักษณะของใบยืมเงิน (IOU) หรือ ใบลูกหนี้ (ธนิต อยุธยา, 2494, หน้า 75-77)

ดังนั้นการกู้เงินตามบริบทในยุคพุทธกาลนั้นน่าจะเป็นการกู้ยืมเงินจากตัวบุคคลมากกว่าการกู้ยืมเงินจากสถาบันการเงิน เช่น การกู้ยืมเงินจากเศรษฐีดังที่ได้กล่าวไว้ข้างต้น ดังนั้น ทุกข์ที่เกิดจากการกู้หนี้สิน ทุกข์ที่เกิดจากการต้องใช้ดอกเบี้ย ทุกข์ที่เกิดจากการถูกตามทวงหนี้ ทุกข์ที่เกิดจากการถูกติดตามหนี้ และ ทุกข์ที่เกิดจากการถูกจองจำ ก็คงจะยิ่งทวีความรุนแรงยิ่งขึ้น ดังจะให้เห็นจากความทุกข์ของลูกหนี้ที่เกิดจากการกู้ยืมจากแหล่งให้เงินกู้ในระบบในปัจจุบัน

พระพุทธศาสนายังมองไปอีกด้วยว่า ผู้มีหนี้สิน เป็นผู้มีทุกข์ในโลก แต่ถ้าจำเป็นจะต้องมีหนี้สินแล้วก็ต้องพยายามใช้คืนหนี้สิน ต้องพยายามปลดเปลื้องภาระหนี้สินโดยเร็วที่สุด จึงจะทำให้ความทุกข์หมดไป จึงจะทำให้เกิดความสุขจากการไม่มีหนี้สินขึ้นมาได้ และหลักการที่ดีที่สุดคือ ยึดหลักเรื่องความสุข 4 ประการของคฤหัสถ์ที่พระพุทธเจ้าได้ทรงตรัสไว้กับอนาถปิณฑิกเศรษฐี คือ สุขจากการมีทรัพย์ที่หามาได้ด้วยน้ำพักน้ำแรงของตนเอง สุขจากการใช้จ่ายทรัพย์ที่หามาได้ เพื่อเลี้ยงชีพตนเองและเพื่อสร้างบุญกุศล สุขที่เกิดจากการไม่มีหนี้สิน และสุขจากการประกอบอาชีพที่ไม่มีโทษไม่มีภัย

นอกจากนี้พระพุทธศาสนายังมองไปถึง สิ่งที่มีความสัมพันธ์โดยตรงกับการบริหารจัดการหนี้สิน คือ การหารายได้ และการใช้จ่าย โดยได้ให้หลักการที่เกี่ยวกับการหารายได้และการใช้จ่ายที่เหมาะสมไว้ใน ติฎฐธัมมิกัตถประโยชน์ หรือ หลักหัวใจเศรษฐี 4 ประการ ซึ่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้ในทิวาณสูตร แก่ทิวาณกุมาร ซึ่งไปเข้าเฝ้าและขอให้พระพุทธองค์ทรงแสดงธรรมที่จะเป็นประโยชน์แก่ความสุขในปัจจุบัน โดยได้ทรงแสดงให้เห็นหลักการในการแสวงหาโภคทรัพย์ และการรักษาโภคทรัพย์ไว้ 4 ประการดังนี้ คือ คัมภีร์อังคุตตรนิกาย อัฐกนิบาต (พระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2539, เล่มที่ 23 ข้อ 54 หน้า 340-342)

- 1) อุฏฐานสัมปทา ความขยันหมั่นเพียรไม่เกียจคร้าน ประกอบไปด้วยปัญญาในการทำงาน
 - 2) อารักขสัมปทา เมื่อได้โภคทรัพย์ที่ได้มาจากความขยันหมั่นเพียรแล้วก็รู้จักเก็บรักษา ไม่ให้โภคทรัพย์ต้องสูญเสียไปด้วยเหตุต่างๆ เช่น ด้วยเหตุจากโจรภัย ราชภัย
 - 3) กัลยาณมิตรตदा คบกับบัณฑิต คบกับคนดีเป็นมิตร ผู้ถึงพร้อมด้วยศรัทธา ศีล จาคะ และปัญญา
 - 4) สมชีวิตา เลี้ยงชีวิตด้วยความพอเพียง พอประมาณ ไม่ให้ฟุ่มเฟือยหรือฝืดเคืองเกินไป รู้ว่าอะไรเป็นทางเสื่อมหรือทางเจริญแห่งโภคทรัพย์ หารายได้เหนือรายจ่าย และ รายจ่ายต้องไม่เหนือรายได้
- ซึ่งเมื่อพิจารณาหลักหัวใจเศรษฐีนี้แล้วจะพบว่า ทรงให้หลักการในการบริหารการเงินสำหรับบุคคลทั่วไปไว้อย่างครบถ้วนและเป็นระบบ กล่าวคือ ทรงมองถึง

- 1) ด้านรายได้ คือ ต้อง "เพิ่มรายได้" และ "รักษารายได้" ที่ได้มาไปพร้อม ๆ กัน ด้าน "การเพิ่มรายได้" โดยการใช้หลักอุฏฐานสัมปทา คือการแสวงหารายด้วยความขยันหมั่นเพียร พากเพียรอดสาหัส ใช้สติปัญญาอย่างเต็มที่ เต็มพลัง ในการแสวงหาทรัพย์ ส่วนด้าน "การรักษารายได้" ที่ได้มาด้วยความยากลำบากนั้นด้วยหลัก อารักขสัมปทา คือ ทำอย่างไรจึงจะรักษาทรัพย์ที่หามาด้วยความยากลำบากเหล่านั้นไว้ได้ ซึ่งวิธีการที่ทรงให้ไว้คือ ต้องรู้จักรักษาทรัพย์เหล่านั้นไว้ (อารักขสัมปทา) ไม่ให้เกิดอันตรายแก่

ทรัพย์เหล่านั้น ให้ทรัพย์เหล่านั้นพ้นจากอันตรายต่างๆ ที่อาจจะเกิดแก่ทรัพย์ อันได้แก่ อันตรายจากภัยธรรมชาติ อันตรายจากโจรผู้ร้าย เป็นต้น

2) ด้านรายจ่าย คือ ต้อง "ลดรายจ่าย" ด้วยหลัก กัลยาณมิตตตา สมชีวิตา และ งดเว้นจากอบายมุข 6 ได้แก่ งดเว้นจากการดื่มน้ำเมา การเที่ยวกลางคืน การเที่ยวดูการละเล่น การเล่นเกมพนัน การคบคนชั่วเป็นมิตร และการเกียจคร้านการทำงาน ในคัมภีร์ที่หมินกาย ปาฎีกวรรค (ในพระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2539, เล่มที่ 11 ข้อ 247 หน้า 202) กล่าวคือ เมื่อ "เพิ่มรายได้" ด้วยการแสวงหาทรัพย์ด้วยความพากเพียรด้วยปัญญา และ "รักษารายได้" ที่หามาได้ยากด้วยหลักอารักขสัมปทาได้แล้ว สิ่งที่สำคัญที่ต้องทำต่อไปคือ ต้องพยายาม "ลดรายจ่าย" อันประกอบไปด้วยความที่มีมิตรที่ดี (กัลยาณมิตตตา) ซึ่งการมีมิตรที่ดีนี้รวมไปถึงกัลยาณมิตรทั้งภายนอกและภายใน กัลยาณมิตรภายนอกคือ เพื่อนที่ดี ที่คอยแนวทางการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องให้ ทำให้มีการใช้จ่ายทรัพย์เป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อคุณค่าที่แท้จริง ส่วนกัลยาณมิตรภายใน คือ การที่สามารถระลึก เตือนตนเอง สอนตนเอง ไม่ให้ลุ่มหลง ใช้จ่ายฟุ่มเฟือยในสิ่งที่ไม่ควร ไม่จำเป็น ไม่คุ้มค่ากับการดำเนินชีวิต และยังต้องรู้จักในการจับจ่ายใช้สอยทรัพย์ ด้วยความรู้จักพอประมาณ ความรู้จักพอเพียง ยึดหลักทางสายกลาง (สมชีวิตา) คือ จับจ่ายด้วยความจำเป็นเพื่อการเลี้ยงชีพ ไม่ให้ฟุ่มเฟือย แต่ก็ไม่ให้ฝืดเคืองจนเกินไป และที่สำคัญคือ ต้องมั่นใจว่ารายได้อาจมีเกินรายจ่ายที่ต้องจ่ายออกไป ซึ่งถ้าหากมีรายจ่ายมาก ก็อาจจะมีรายจ่ายที่จำเป็นที่จะต้องหารายได้มาเพิ่ม เพื่อให้รายจ่ายมากกว่ารายจ่าย และในขณะเดียวกันก็ต้องไม่ให้รายจ่ายมากไปกว่ารายได้ กล่าวคือต้องรู้จักใช้จ่ายไม่ฟุ่มเฟือย ถ้ามีรายได้น้อยและไม่มีความสามารถจะหาทรัพย์เพิ่มเติมได้อีกแล้ว ก็ควรจะลดรายจ่ายลง มีความประหยัดมัธยัสถ์ เพื่อให้มั่นใจว่ารายจ่ายจะไม่เกินรายได้ที่ได้รับเข้ามา ซึ่งเมื่อบุคคลสามารถปฏิบัติตามหลักการนี้ (รายได้มากกว่ารายจ่าย และ รายจ่ายไม่มากกว่ารายได้) ได้อย่างเคร่งครัดแล้ว จะทำให้เกิดเงินเหลือ เพื่อใช้เป็นเงินออม หรือ สามารถนำไปลงทุนต่อไปได้ด้วย และเมื่อมีเงินเหลือแล้ว ก็เป็นอันมั่นใจได้แน่นอนว่าจะสามารถลดหนี้สิน หรือไม่ต้องมีหนี้สินได้โดยสิ้นเชิงได้อีกด้วย นอกจากนี้การงดเว้นจากทางเสื่อมแห่งทรัพย์ 6 ประการ (การงดเว้นจากอบายมุข 6 ได้แก่ งดเว้นจากการดื่มน้ำเมา การเที่ยวกลางคืน การเที่ยวดูการละเล่น การเล่นเกมพนัน การคบคนชั่วเป็นมิตร และการเกียจคร้านการทำงาน) จะทำให้สามารถ "ลดรายจ่าย" ที่ไม่จำเป็นอันเกิดจาก สุรา ยาเสพติด การพนัน และการคบมิตรชั่ว ได้อีกด้วย

นอกจากประโยชน์ที่เกิดในปัจจุบันแล้วพระพุทธศาสนายังได้มองไปอีกขั้นคือประโยชน์ที่เกิดขึ้นในขั้นถัดไป คือ สัมปรายิกประโยชน์ ด้วยการใช้หลักธรรม คือ ศรัทธา ศีล จาคะ และ ปัญญา ซึ่งเมื่อมองกลับไปถึงประโยชน์ในปัจจุบันแล้วจะเห็นได้ว่าได้ทรงให้คบบกับกัณยานมิตต ที่มีศรัทธา ศีล จาคะ และปัญญา เพื่อให้กัลยาณมิตรถ่ายทอดคุณธรรมเหล่านี้ให้แก่เรา กล่าวคือ กัลยาณมิตร เป็นทั้งผู้ที่ชี้แนะประโยชน์ ทั้งประโยชน์ที่จะเกิดขึ้นในปัจจุบันชาติและประโยชน์ที่จะเกิดขึ้นในชาติถัด ๆ ไปให้แก่เราอีกด้วย ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย อฎฐกนิบาต (ในพระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2539, เล่มที่ 23 ข้อ 55 หน้า 247)

บทสรุป

จากที่ได้นำเสนอมาแล้วข้างต้น จะเห็นได้ว่าจากแนวความคิดของพระพุทธศาสนาที่กล่าวไว้ว่า “การเป็นหนี้เป็นทุกข์ในโลก” คือ หนี้สินที่เกิดขึ้นจากบริบทของการกู้ยืมเงินโดยผ่านตัวบุคคล มิได้ผ่านระบบสถาบันการเงิน ซึ่งเมื่อเทียบกับปัจจุบันแล้ว คือ การกู้ยืมนอกระบบนั่นเอง เนื่องจากในสมัยพุทธกาลนั้นถึงแม้มีระบบธนาคารเกิดขึ้นแล้วก็ตามก็ยังไม่เป็นที่นิยมนัก ดังจะเห็นได้จากการที่อนาถปิณฑิกเศรษฐีนำเงินไปฝังดินไว้ใกล้ฝั่งแม่น้ำ และอนาถปิณฑิกเศรษฐีเองก็มีการให้กู้ยืมเงินแก่พ่อค้าอีกด้วย

พระพุทธศาสนาเองนั้นมิได้ปฏิเสธหนี้สินโดยสิ้นเชิง หากแต่ยังยอมรับหนี้สินในบางลักษณะ เช่น หนี้สินเพื่อนำไปเป็นทุนในการประกอบอาชีพเป็นสิ่งที่ยอมรับได้ นอกจากนี้พระพุทธศาสนามองว่าอาชีพการให้กู้ยืมเงินนั้นเป็นอาชีพที่สุจริต (โดยต้องไม่เรียกดอกเบี้ยเกินความเหมาะสม) การสามารถหาแหล่งเงินกู้ได้คือคุณสมบัติของพ่อค้าที่ดี 1 ใน 3 ประการ แต่พระพุทธศาสนาได้ให้มุมมองที่เป็นไปตามความเป็นจริงสำหรับชีวิตผู้ครองเรือนไว้ว่า ถ้าไม่จำเป็นแล้วไม่ควรที่จะมีหนี้สินเพราะเมื่อมีหนี้สินแล้วจะทำให้เกิดความทุกข์ตามมาอีกมากมาย ได้แก่ 1) ทุกข์จากการกู้หนี้สิน 2) ทุกข์จากการต้องชื้อดอกเบี้ย 3) ทุกข์จากการถูกตามทวงหนี้สิน 4) ทุกข์จากการถูกติดตามหนี้สิน และ 5) ทุกข์จากการถูกจองจำ เมื่อเป็นหนี้สินแล้วก็ควรต้องจ่ายหนี้สินคืนให้แก่เจ้าหนี้ และในขณะเดียวกันหากไม่มีหนี้สินได้จะทำให้เกิดความสุขจากการไม่มีหนี้สินอีกด้วย นอกจากนี้พระพุทธศาสนายังได้ให้หลักธรรมที่ครบถ้วน เพื่อใช้ในการป้องกันมิให้เกิดหนี้สิน โดยการใช้หลักประโยชน์ในปัจจุบัน (ทิฏฐธัมมิกัตถประโยชน์) ซึ่งแบ่งเป็น การป้องกันทางด้านรายได้ ด้วยการ “เพิ่มรายได้” ด้วยหลัก “รู้จักหา” (อุฏฐานสัมปทา) และการ “รักษารายได้” ด้วยหลัก “รู้จักรักษา” (อารักขสัมปทา) ไปพร้อม ๆ กัน ส่วนการป้องกันทางด้านรายจ่าย ใช้หลัก “รู้จักคบคน” (กัลยาณมิตรตตา) และ “รู้จักเป็นอยู่อย่างเหมาะสม” (สมชีวิตา) และ หลักของการงดเว้นจากเหตุที่ทำให้เสื่อมทรัพย์ 6 ประการ (อบายมุข 6) โดยบุคคลจะต้องระมัดระวังการใช้จ่ายให้แน่ใจว่ารายรับจะมากกว่ารายจ่าย และรายจ่ายไม่เกินรายรับ ซึ่งหากมีรายจ่ายมากก็จะมีควมจำเป็นต้องหารายได้เพิ่ม แต่หากไม่สามารถหารายได้เพิ่มมากไปกว่าทำอยู่ได้อีกแล้วก็ควรจะลดรายจ่ายลง กล่าวโดยสรุป คือ เพิ่มรายได้ หรือ ลดรายจ่าย หรือ ทั้งเพิ่มรายได้และลดรายจ่ายไปพร้อม ๆ กัน

เอกสารอ้างอิง

1. หนังสือ

ธนิต อยู่โพธิ์. (2494). **ภาวะเศรษฐกิจสมัยพุทธกาล**. พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ นายเพิ่ม อยู่โพธิ์. กรุงเทพมหานคร.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พลิชฐ์ โชติวัฒนกุล. (2557). **เอกสารการประชุมเชิงปฏิบัติการแปลงนโยบายและยุทธศาสตร์การพัฒนาสถาบันครอบครัว พ.ศ. 2557-2564 สู่การปฏิบัติ**. กรุงเทพมหานคร: ธนาคารแห่งประเทศไทย.

รัชนีกร วงศ์จันทร์. (2555) **การบริหารการเงินส่วนบุคคล**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: ตลาดหลักทรัพย์แห่งประเทศไทย.

2. สื่ออิเล็กทรอนิกส์

ขวัญชนก วุฒิกุล, แยกหนี่คร้วเรือนตามอาชีพ ไครรุ่ง-ไครร่วง. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <https://businesstoday.co/personal-finance/06/01/2020/หนี่คร้วเรือนไทย-อาชีพ/> (9 เมษายน 2563).

3. หนังสือภาษาต่างประเทศ

David Graeber. (2011). **Debt The First 5,000 Years**. New York: Melville House Printing.

Kapoor, J. R., Dlabay, L. R. and Hughes, R. J. (2004). **Personal Finance**. 7th edition. New York: McGraw-Hill/Irwin.

MD. Aquique. (1974). **Economic History of Mithila (C.600 B.C.-1907 A.D.)**. New Delhi: Abhinva Publications.

S.A.Q Husaini. (1962). **The Economic History of India, Volume 1** (from the earliest times to the formation of feudalism). Calcutta: Eastern Publishers.